

ANDRZEJ BUKO

BADANIA MILENIJNE INSTYTUTU ARCHEOLOGII I ETNOLOGII PAN W SANDOMIERZU I NA ZIEMI SANDOMIERSKIEJ

MILLENNIAL STUDIES CARRIED OUT BY THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY OF THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES IN SANDOMIERZ AND THE SANDOMIERZ REGION

On the initiative of the Department for Studies on the Origins of the Polish State established in 1949 extensive archaeological excavations were undertaken throughout the country. Sandomierz with the whole its region was an important spot on the map of these research. Both historical places of worship and early urban centres dating back to the beginnings of the Polish State are located in the area. In the case of Sandomierz there are also written sources that prove the centre's exceptional significance at the dawn of the State of the First Piasts. It is not surprising that the expectations of both historians and archaeologists towards excavations conducted in the town area and the entire region were high from the very beginning. In the paper the most significant results of archaeological research that took place in the Sandomierz region in the years 1958-1968 were discussed.

KEY WORDS: millenium archaeology, Sandomierz region, discoveries, interpretations

WSTĘP

Powołane w roku 1949 Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego podjęło inicjatywę realizacji kompleksowych prac archeologicznych na terenie całego kraju (por. Gieysztor 1953). Istotne miejsce na mapie tych przedsięwzięć zajęły Sandomierz i ziemia sandomierska. Tutaj znajdują się zarówno miejsca dawnych kultów, jak i ośrodki wczesnomiejskie o tradycji sięgającej początków państwowości. W przypadku Sandomierza są też jednoznaczne zapisy źródeł pisanych, wskazujące

na wybitną rolę ośrodka u zarania państwa pierwszych Piastów (por. Anonim tzw. Gall II, 8). Nic więc dziwnego, że podjętym pracom terenowym od samego początku towarzyszyły wielkie oczekiwania zarówno historyków, jak i archeologów.

Już w latach 1949-1950 prowadzono na terenie Sandomierza prospekcje terenowe (Gardawski 1955). Ale prawdziwy rozwój badań milenijnych związany był z dekadą 1958-1968. Istotną rolę w tych przedsięwzięciach miał do odegrania ów-

czesny Instytut Historii Kultury Materialnej (dziś: Instytut Archeologii i Etnologii) Polskiej Akademii Nauk.

Planowe badania terenowe prowadzono początkowo w ramach ówczesnej Katedry Archeologii Słowiańskiej Uniwersytetu Warszawskiego

oraz Ekspedycji Wykopaliskowej do Badań Sandomierszczyzny IHKM PAN, a od roku 1962 realizowała je Pracownia Archeologiczna Instytutu. Ogólne kierownictwo nad zespołem badawczym sprawował W. Hensel, podczas gdy prace terenowe realizowali J. Gąssowski i E. Gąssowska. Już

Ryc. 1. Szkic sytuacyjny sondażi archeologicznych wykonanych przez Pracownię Archeologiczną IHKM PAN w Sandomierzu w latach 1958-1968. Objaśnienia: 1 – wykopy archeologiczne; 2 – cmentarzyska; 3 – sondáže (wg J. Gąssowskiego)

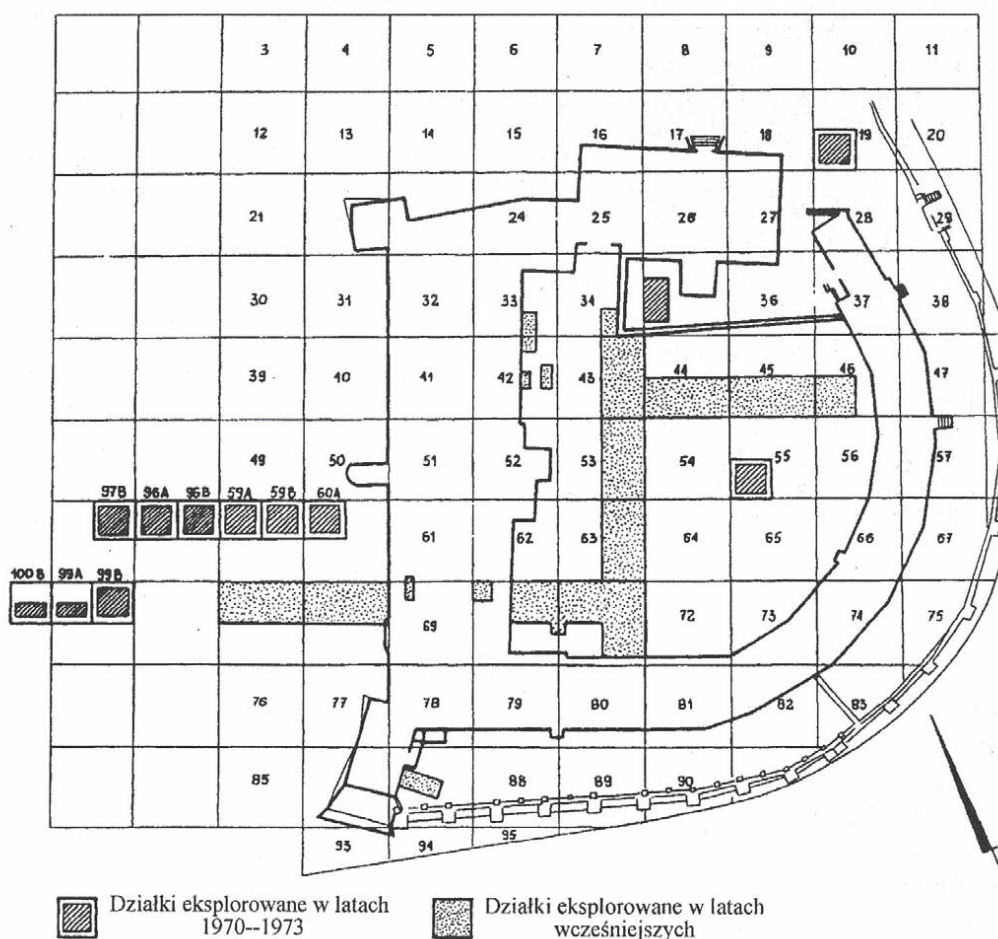
Fig. 1. The location plan of the trial trenches done in Sandomierz in 1958-1968 by the Archaeological Unit of the Institute for the History of Material Culture of the Polish Academy of Sciences. Key: 1 – trenches; 2 – burial grounds; 3 – trial trenches (after J. Gąssowski)

w momencie inicjowania projektu zdefiniowano cele badań. Głównymi zadaniami pozostawały lokalizacja grodu, targu i kościołów o wczesnych metrykach (por. Gąssowska 1970; Gąssowski 1967). W następnych latach wytyczono miejsca szczegółowych prospekcji terenowych (ryc. 1).

Już wówczas badacze zastanawiali się nad topografią najstarszego miasta. J. Gąssowski uważał, że przed X w. główny ciężar osadnictwa koncentrował się na peryferiach obecnego miasta, które wyznaczają obiekty znane jako kopiec Salve Regina (Przedmieście Krakówka), a po przeciwnej stronie (droga na Zawichost) wzgórze zwane Żmigrodem (Gąssowski 1967, 188). Niestety, żaden z tych obiektów nie stał się przedmiotem badań w okresie milenijnym.

Inaczej miała się sprawa z głównymi wzgórzami sandomierskimi, dla których punktem odniesienia stał się przekaz Kroniki halicko-wołyń-

skiej opisującej II najazd Tatarów z 1259/1260 r. To w wyniku tych wydarzeń zniszczone zostały główne człony wczesnośredniowiecznego ośrodka – umocniony gród i podgrodzie. Próby identyfikacji grodu stały się punktem wyjścia programu, jaki w latach 1959-1960 realizowano z ramienia Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN na terenie sandomierskiej Starówki (Gąssowski 1967, 196 n.; Gąssowska 1970, 211 n.). Wykopy archeologiczne usytuowano zarówno na dziedzińcu Zamkowym, jak i na zachodniej skarpie wzgórza (ryc. 2). Badania ujawniły złożoną stratyfikację warstw o charakterze niwelacyjnym, których chronologie określono na okres od XII po wiek XIX. Jedynie na dziedzińcu zamkowym uchwycono dolne partie jam wczesnośredniowiecznych. Istotnym odkryciem było udokumentowanie w tym miejscu 10 grobów szkieletowych datowanych na XII – 1. połowę XIII w. Ich obecność wiązano z funkcjonowaniem wymie-

Ryc. 2. Sandomierz, Wzgórze Zamkowe: kropkowaniem zaznaczono strefy badań realizowane w okresie badań milenijnych (za A. Buko)

Fig. 2. Sandomierz, Wzgórze Zamkowe (Castle Hill): the excavated area during the millennial studies marked with dots (after A. Buko)

nianego w źródłach pisanych grodowego kościoła św. Mikołaja (Gąssowski 1967, 101 n.). Tutaj też umieszczano lokalizację najstarszego grodu.

W roku 1961 zainicjowano badania terenowe na wzgórzu Katedralnym, które, zdaniem niektórych badaczy, mogło również pełnić funkcje grodowe. Ale założone wokół świątyni wykopy w liczbie siedmiu ujawniły w tym miejscu jedynie sekwencje warstw niwelacyjnych i destruktyw związanych z budową gotyckiej kolegiaty (tamże, 192; Gąssowska 1970, 218 n.). Okazało się, że duża intensywność niwelacji związanych z realizacją tego przedsięwzięcia spowodowała prawie całkowite zniszczenie pierwotnych struktur i warstw wokół dzisiejszej katedry. Warstwy naturalne (calec) przykrywa w tym miejscu rumosz materiałów budowlanych o miąższości przekraczającej w niektórych miejscach nawet 5 m. (Gąssowska 1970, 218). Dlatego na ślady najstarszej kolegiaty w trakcie prac archeologicznych nie natrafiono (por. Gąssowski 1967, 192). Jedynie na krawędziach wzgórza odkrywano odcinki warstw i struktur w stanie niezaburzonym. Wymieniany jest w tym kontekście fragment zagadkowego muru kamiennego – odsłoniętego w głębokim wykopie kanalizacyjnym w 1968 roku na skarpie, od strony Wisły (por. Gąssowska 1970, 220). Również tutaj udokumentowano wydrążony w lessie piec, pochodzący z okresu wczesnego średniowiecza. Jednakże kwestii funkcji wzgórza, jak i najstarszego okresu jego zasiedlenia, nie udało się rozstrzygnąć.

W niewielkim stopniu znaleziono odpowiedzi na pytania dotyczące początków kościoła św. Piotra – jednej z najstarszych świątyni sandomierskich, lokalizowanego na wzgórzu Collegium Gostomianum. Przeprowadzone w roku 1963 prace terenowe ujawniły jedynie najmłodszą fazę zachodniej części świątyni. Ustalono, że budowę kościoła poprzedzała osada wczesnośredniowieczna, wydatowana na okres X-XI w. Przyporządkowano jej kilka obiektów odsłoniętych w trakcie prowadzonych wówczas prac terenowych. Odnotowano, że na osadę wczesnośredniowieczną nawarstwił się cmentarz szkieletowy funkcjonujący przy kościele (Gąssowska 1970, 214).

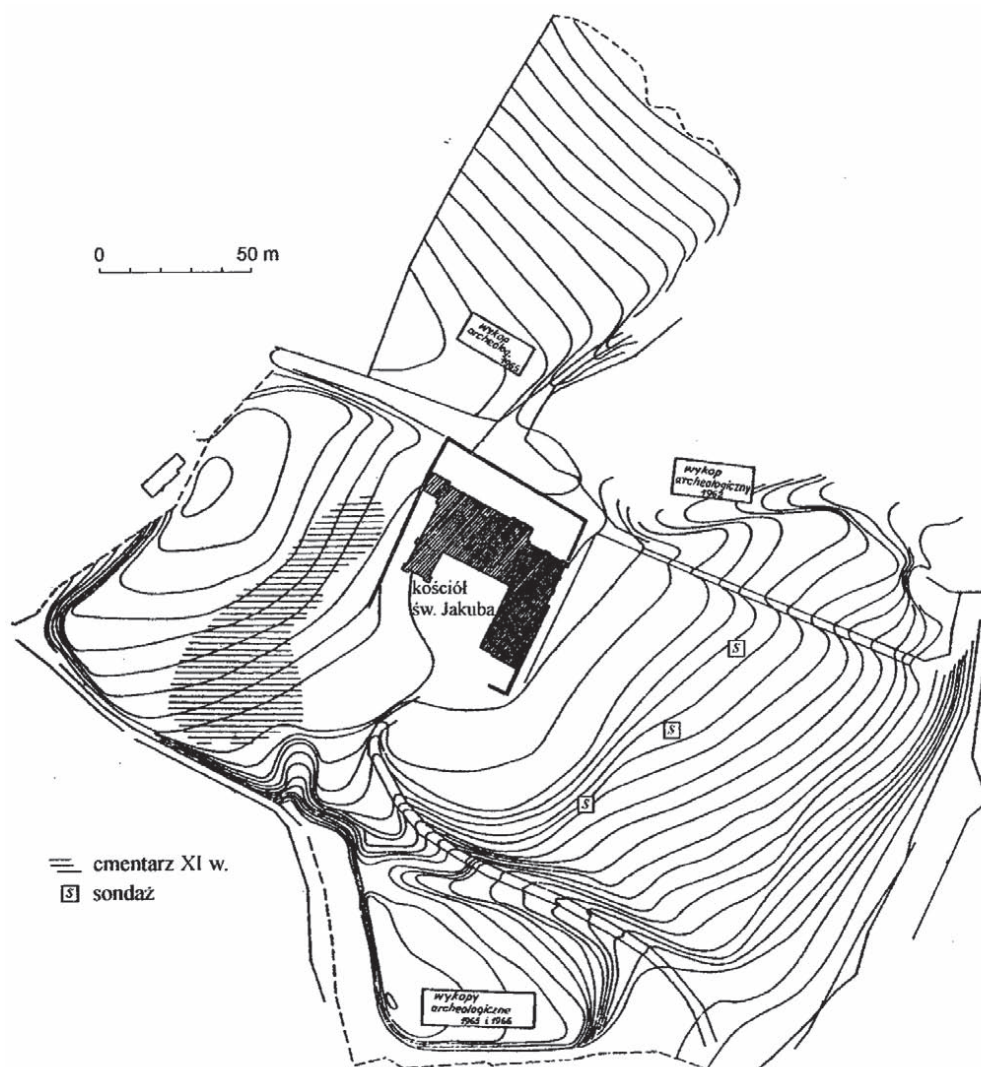
Więcej danych przyniosły badania realizowane w ramach programu milenijnego na Wzgórzu Świętojakubskim. Prowadzono tam zarówno prace studyjne materiałów źródłowych, jak i badania terenowe. Efektem tych pierwszych było opracowanie monograficzne badanego w okresie przed II wojną

światową cmentarzyska świętojakubskiego – najstarszej nekropoli wczesnośredniowiecznego Sandomierza (por. Gąssowski 1969).

Cmentarzysko na Wzgórzu Świętojakubskim usytuowane jest po zachodniej stronie kościoła, w miejscu Domu Księży Emerytów (ryc. 3). Zaprojektowana i zrealizowana przed wojną budowa tego gmachu była bezpośrednią przyczyną podjęcia archeologicznych prac ratowniczych, co odbyło się to w dwóch sezonach badawczych: 1928 i 1929 roku. Był to klasyczny wczesnośredniowieczny cmentarz rzędowy, z grobami (łącznie przebadano ich 178) zorientowanymi na linii W-E. Przy niektórych szkieletach stwierdzono ślady trumien, niewykluczone, że również drewnianych komór grobowych. Znaczna liczba pochówków zawierała wyposażenie. Stwierdzono, że zdecydowanie więcej darów grobowych występuje w skupisku „północnym”, aniżeli w „południowym”. Zdaniem J. Gąssowskiego owa dwoistość obrządku pogrzebowego wynikała z faktu, że mamy w tym przypadku do czynienia ze zjawiskiem kształtowania się dużego cmentarza, zachowującego odrębności tradycji dawniejszych cmentarzysk, lokowanych na uroczyskach w pobliżu osad, z jakich ukształtował się gród sandomierski. Na podstawie charakterystycznych elementów wyposażenia znajdujących w grobach, w tym 10 monet, czas funkcjonowania cmentarza Świętojakubskiego ustalano na wiek XI (tamże, 429).

Z cmentarzyskiem przy kościele św. Jakuba wiąże się kwestia początków drugiego z najstarszych kościołów sandomierskich pod wezwaniem św. Jana. Na ogół przyjmuje się, że znajdował się on w ogrodach po przeciwnej stronie konwentu dominikańskiego – tzw. ogród Skorupskiego (ryc. 4). Na początku XVIII wieku określany jest w źródłach jako zrujnowany. Wobec braku środków na jego odbudowę świątynię rozebrano, a z pozyskanego materiału wystawiono kilka domów przy szpitalu św. Heronima (por. Buliński 1879, 393). Jerzy Gąssowski uznał, że nie ma jednak podstaw, aby początki tej świątyni łączyć z XI wiekiem, gdyż w jej pobliżu znajdował się w tym czasie cmentarz. Tym samym jej początki odnosił do przełomu XI/XII lub XII wieku (Gąssowski 1969, 195). Pomimo podejmowanych wówczas prób na ślady świątyni jednak nie natrafiono.

Przedmiotem badań były też położone na Wzgórzu Świętojakubskim stanowiska związane z osadą wczesnośredniowieczną spaloną przez Tatarów; to właśnie z tego terenu pochodzi znalezi-

Ryc. 3. Sandomierz, Wzgórze Świętojakubskie: położenie kościoła św. Jakuba, cmentarza wczesnośredniowiecznego oraz wykopów i sondaży archeologicznych (wg E. Gąssowskiej)
 Fig. 3. Sandomierz, Wzgórze Świętojakubskie (St. James's Hill): location of the St. James's Church and the early medieval cemetery as well as trenches and trial trenches (after E. Gąssowska)

sko słynnych szachów sandomierskich (ryc. 5; por. Gąssowska 1964).

Obiektem budzącym zainteresowanie w okresie badań milenijnych było wzgórze *Salve Regina*. Położony na południowo-wschodnim krańcu Sandomierza (Przedmieście Krakowskie), monumentalny obiekt ma formę graniastostłupa foremego, o średnicy 40 m i wysokości ponad 11 m i wyraźnie spłaszczonych trójkątnych stokach, których podstawa odcina się od podłoża (ryc. 6). Choć w kwestii genezy kopca formułowano hipotezy łączące jego obecność w tym miejscu z początkami miasta, nie stał się on wówczas przedmiotem prac terenowych. Ograniczano się do stwierdzenia, że jego genezę wiązać należy z grupą monumentalnych kopców

epoki plemienną (por. Gąssowski 1967, 188; Żaki 1974, 120 n.). Sugerowano przy tym jego możliwe przesłania symboliczne. Jerzy Gąssowski zwracał w tym kontekście uwagę na charakterystyczne położenie wzgórza – pomiędzy sandomierskim a złocim skupiskiem osadniczym. Stąd lokalna nazwa miejsca, na którym stoi kopiec, określana jako „Kąty”, mogła mieć związek, zdaniem tego autora, z pogańską nazwą miejsca kultu (Gąssowski 1967, 188).

W jeszcze mniejszym stopniu przedmiotem zainteresowań w okresie badań milenijnych był sandomierski Żmigród (ryc. 7). W przeciwieństwie do *Salve Regina*, wzgórze nie stało się elementem lokalnej tradycji, nie znalazło też odbicia w legendach sandomierskich. Pierwsza wzmianka na jego

Ryc. 4. Widok od strony zachodniej na kościół św. Jakuba z miejsca, gdzie znajdowała się część osady świętojakubskiej z tzw. chatą z szachami. Pole to, to zarazem domniemana strefa lokalizacji kościoła św. Jana (fot. A. Buko)

Fig. 4. A view on the St. James's Church from the western side, exactly from the place where the part of the St. James's settlement with the so-called hut with chess was located. The area is also the presumed location of the St. John's Church (Photo A. Buko)

Ryc. 5. Sandomierz, Wzgórze Świętojakubskie, szachy z rogu jelenia (fot. A. Buko)

Fig. 5. Sandomierz, Wzgórze Świętojakubskie (St. James's Hill), chess pieces made of deer antler (Photo A. Buko)

Ryc. 6. Sandomierz, Wzgórze Salve Regina, widok od północy (fot. A. Buko)
 Fig. 6. Sandomierz, Wzgórze Salve Regina (Salve Regina Hill), a view from the North (Photo A. Buko)

Ryc. 7. Sandomierski Żmigród: widok od strony krawędzi zachodniej (fot. A. Buko)
 Fig. 7. Żmigród in Sandomierz: a view from the side of the western slope (Photo A. Buko)

temat pochodzi z 1568 r., w sandomierskich *Acta Consularia* i ponownie pojawia się w następnym stuleciu (Kowalczyk 1993, 83). Z obecnością tego wzgórza wiązano nadzieje odkrycia w tym miejscu

śladów osadnictwa obronnego doby plemiennej, ewentualnie miejsca pogańskiego kultu (Gąssowski 1967, 187). Prac terenowych w tym miejscu jednak nie podjęto.

BADANIA ARCHEOLOGICZNE REJONU ŁYSOGÓR

Równoległe do wykopalisk sandomierskich, jeszcze przed schyłkiem lat 50. XX w., zainicjowano prace terenowe w rejonie Łysogór. Ich cele związane były z poszukiwaniami początków opactwa i architektury romańskiej na szczycie Łyśca, wyjaśnieniem chronologii i funkcji kamiennych wałów oraz rozpoznaniem charakteru osiedli znajdujących się u podnóża szczytu (Gąssowscy 1970, 9).

W roku 1958 podjęto prace wykopaliskowe na szczycie i wokół usytuowanego tam klasztoru. Już w pierwszym roku badań ujawniono obecność w tym miejscu świadectw kultów pogańskich w postaci kręgów kamiennych. W roku 1959 kontynuowano badania wału z ramienia Katedry

Archeologii Słowiańskiej UW i Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN. Pracami w terenie kierował wówczas J. Gąssowski, a ogólne kierownictwo badań sprawował Witold Hensel. W kolejnym 1960 r. badaniami objęto, oprócz wspomnianego wału, osadę w Łazach, traktowaną jako pozostającą w związku istniejącymi w tym rejonie stanowiskami hutniczymi. W roku 1961 przeprowadzono wykopaliska na Bielniku i dokończono program badań na osadzie w Łazach. Program 5-letnich prac terenowych ukończono w roku 1962, koncentrując się wówczas na klasztorze i jego otoczeniu. Poszukiwano głównie romańskich i gotyckich świadectw klasztoru.

Ryc. 8. Szczyt Łyśca w Górach Świętokrzyskich: fragment wału kamiennego po stronie północnej (fot. A. Buko)
 Fig. 8. The top of Łysiec in the Holy Cross Mountains: a fragment of the stone rampart on the northern side
 (Photo A. Buko)

Archeologiczną osobliwością, a zarazem trwałą atrakcją turystyczną, okazał się przebiegający poniżej szczytu wał kamienny o kształcie elipsy, podzielony na dwie części. Część wschodnia, o długości 813 m, zbudowana została z głazów kwarcytowych, obsypanych drobno potłuczonymi kamieniami. Zachowana wysokość nasypu wynosi 2,5-3 m, a szerokość u podstawy dochodzi do 8 m (ryc. 8). Badania ujawniły w wale cztery przerwy, z których trzy odnoszą się do przebiegających tędy dróg komunikacyjnych, a jedna łączona jest z pierwotną bramą. Część zachodnia wału składa się z dwóch ramion: północnego – o długości 350 m i południowego – o długości 150 m. Ta ostatnia część konstrukcji interpretowana jest jako niedokończona, a dobór materiału konstrukcyjnego i sposób budowy wału, w porównaniu do części wschodniej, określony został jako mniej staranny (Gąssowski 1968, 59).

Prace wykopaliskowe wykazały, że materiały ceramiczne (główny rodzaj znalezisk) występujące w wale wschodnim (starszym) mają chronologię od IX w. po wiek XII, przy czym te najstarsze występowały w dolnych partiach wału (Gąssowski 1970, 89-90). Z części zachodniej wału materiałów zabytkowych było brak.

Struktury podobne opisanym zidentyfikowano też na Górze Grodowej w Tumlinie oraz Górze

Dobrzeszewskiej koło Kielc (por. Kuczyński, Pyzik 1968). Zwracano uwagę na ich podobieństwa do innych, znanych z ośrodków Śląska, zwłaszcza z terenu Góry Ślęży. Całość odkryć zinterpretowana została jako pogańskie miejsce kultu, trwające być może jeszcze w okresie XI i XII w. (Gąssowski 1968, 59).

W rejonie szczytu Łyśca nie stwierdzono śladów stałego osadnictwa – co było dla J. Gąssowskiego przesłanką na rzecz tezy na temat okresowego jedynie przebywania w tym miejscu ludzi. Zgoła innych wyników dostarczyły badania znajdującej się poniżej szczytu osady w Łazach, rozpoznanej archeologicznie w latach 1959-1961. Dwufazowość osiedla datowanego na okres od VII do XI w. (z ponad 100-letnią przerwą zasiedlenia) oraz charakter tamtejszych znalezisk sugerowały obecność w tym miejscu osady związanej z przeróbką żelaza. Niewątpliwie osiągnięciem badań w Łazach był znaczący pakiet załączników odnoszących się do badań specjalistycznych pozostałości hutniczych, przedmiotów żelaznych, wartości naczyńia glinianego oraz analiz fizykochemicznych ceramiki. Wszystko to składa się na skromny co prawda pod względem ilościowym, ale jednocześnie interdyscyplinarny wymiar ówczesnych prac badawczych.

ZAWICHOST I OPATÓW: ZNACZĄCY POTENCJAŁ BADAWCZY I SKROMNY ZAKRES PROGRAMU PRAC MILENIJNYCH

Wymienione wyżej ośrodki zdawały się być nie mniej frapującym przedmiotem badań, ale w okresie badań milenijnych nie doczekały się programów na miarę Sandomierza czy Łysogór. W przypadku Zawichostu ograniczano się do podkreślania jego związków z epizodami najstarszych dziejów państwa polskiego; akcentowano przy tym jego potencjał badawczy, znajdujący uzasadnienie w charakterze dokonywanych tam wcześniej znalezisk znaczących zabytków (Gąssowski 1969, 378). Podobne uwagi dotyczą pobliskiej względem Zawichostu Trójcy, gdzie oprócz wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej miały miejsce odkrycia co najmniej kilku istotnych znalezisk,

w tym jednego skarbu (Trójca) datowanego na wiek XI (tamże, 373 n.).

W odniesieniu do Opatowa podkreślano znaczenie obecności w tym miejscu romańskiej kolegiaty św. Marcina i poszukiwano przyczyn, dla których zaistniała w tym miejscu. Przedmiotem analiz był też odkryty w roku 1905 skarb z pobliskiego Brzezia datowany na wiek XI (tamże, 360). Miejscem, które przyciągało uwagę, był też opatowski Żmigród – traktowany jako potencjalne miejsce narodzin ośrodka grodowego. Ale przeprowadzone wówczas wiercenia i sondáže nie dostarczyły jednoznacznych odpowiedzi na formułowane pytania badawcze (Gąssowski, Manteuffel, Tomaszewski 1954).

Przedstawione wyżej ważniejsze dokonania prac badawczych okresu milenijnego w regionie świętokrzyskim w kolejnych latach znalazły różną kontynuację. W przypadku Sandomierza, dotyczy to kilku wątków, podjętych w okresie milenijnym. W trakcie prowadzonych od lat 70. XX w. prac wykopaliskowych na Żmigrodzie ustalono, że początki osadnictwa w tym miejscu odnoszą się do młodszej epoki kamienia, a największe nasilenie przypada na okres tzw. kultury lubelsko-wołyńskiej, z którą łączy się większość odkrytych obiektów. Ostatni, rozpoznany archeologicznie etap zasiedlenia tego terenu, datowany jest na początki epoki brązu, czyli schyłek II tysiąclecia p.n.e. (Kowalewska-Marszałek 1993). Wykopaliska nie wykazały w tym miejscu świadectw osadnictwa z okresu wczesnego średniowiecza.

W okresie pomilenijnym badaniami objęto Wzgórze Salve Regina. Prace terenowe zrealizowane u progu lat 80. XX w. pozwoliły ustalić, że jest to naturalna góra lessowa, której kształt został najpewniej zmodyfikowany celowymi pracami człowieka, w nie dającej się ustalić przeszłości (por. Buko 1983).

U progu lat 90. XX w. poddano też krytycznej analizie interpretację cmentarzyska świętojakubskiego. W wyniku powtórnie przeprowadzonych analiz, T. i H. Rysiewscy ([1991] 1992) uznali, iż sugerowane przez Jerzego Gąssowskiego zróżnicowanie cmentarza na strefy południową i północną wynika z faktu, że chowano tam zarówno ludność miejscową (w południowej części cmentarza), jak i polańskich przybyszów – w jego części północnej. Tym dwóm cmentarzom odpowiadać miały dwie osady: ludności miejscowej (południowa) i wielkopolskich przybyszów (część północna). Ten kierunek interpretacji podnoszony był wcześniej na stronach monografii wczesnośredniowiecznej ceramiki sandomierskiej (1981), przewija się też w nowej hipotezie na temat początków Sandomierza (por. Buko 1998).

Odkrycia dokonane w ostatnich latach pozwoliły stwierdzić, że w najstarszej fazie rozwojowej funkcjonował w Sandomierzu nie jeden, ale dwa cmentarze. Szczególne znaczenie w tym kontekście mają nowsze odkrycia z rejonu Bramy Opатовskiej, gdzie zidentyfikowano prawdopodobnie rdzeń najstarszego cmentarza z grobami elitarnymi, datowanymi co najmniej na wiek XI (Bajka, Florek 2015). Badania ostatnich lat wnoszą też nowe dane do znajomości osady świętojakubskiej, w tym archeologicznego kontekstu domu z szachami oraz lokalizacji warsztatów związanych m.in. z produkcją szkła i metali kolorowych (Florek, Stempin 2015).

W przypadku Łysogór, podjęto próbę krytycznej weryfikacji wymowy milenijnych odkryć. W tym kontekście powróciła dyskusja na temat początków i funkcji klasztoru oraz kamiennych wałów na szczycie Łyśca, zainicjowana po ukazaniu się monografii klasztoru (por. Derwich 1992; 2000).

W niewielkim stopniu rozstrzygnięto natomiast sporne kwestie dotyczące początków Opotowa, a zwłaszcza najstarszego grodu na Żmigrodzie, choć w kolejnych latach aż po okres najnowszy prowadzono tam badania terenowe (por. Florek 2000; Wysocki 2013). Więcej szczęścia miał Zawichost, głównie za sprawą projektu realizowanego w latach 90. XX w. Dużym osiągnięciem tych badań jest odkrycie wczesnośredniowiecznego tetrakonchosu i towarzyszącego mu cmentarza (por. Tabaczyński 2000). Natomiast kwestia lokalizacji najstarszego grodu pozostaje nadal otwartą.

Kończąc, stwierdzić należy, że prace milenijne realizowane w Sandomierzu i na ziemi sandomierskiej, stały się w kolejnych latach istotnym impulsem do kontynuacji badań. Krytyczne weryfikacje dawnych, jak i formułowanie nowych hipotez świadczą, że proces badawczy zainicjowany w okresie badań milenijnych trwa po dzień dzisiejszy.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Anonim tzw. *Gall, Kronika polska*, przekład R. Grodecki, opracowanie M. Plezia, wyd. IX, Wrocław 2008.

Literatura

- Bajka M., Florek M. 2015. Najstarszy cmentarz wczesnośredniowiecznego Sandomierza. *Zeszyty Sandomierskie* 21, 39, 70-74.
- Buliński M. 1879. *Monografia miasta Sandomierza*. Warszawa.
- Buko A. 1981. *Wczesnośredniowieczna ceramika sandomierska*. Wrocław.
- Buko A. 1983. Sandomierski „kopiec” Salve Regina w świetle wyników ostatnich badań. *Archeologia Polski* 28, 1, 137-165.
- Buko A. 1998. *Początki Sandomierza*. Warszawa.
- Derwich M. 1992. *Pobenedyktynski klasztor św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu*. Warszawa-Wrocław.
- Derwich M. 2000. *Wiarygodność przekazów pisemnych na temat kultu pogańskiego na Łyścu*. *Archeolog a źródła pisane*. (W:) Z. Kurnatowska (red.), *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, 1, 97-104.
- Florek M. 2000. Badania rozpoznawcze na Żmigrodzie w Opatowie i domniemanym grodzisku w Słupi Nadbrzeżnej. (W:) A. Buko, Z. Świechowski (red.), *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*. Warszawa, 209-224.
- Florek M., Stempin A. 2015. Badania archeologiczne na Wzgórzu Staromiejskim w Sandomierzu w roku 2015. *Zeszyty Sandomierskie* 21, 40, 55-59.
- Gardawski A. 1955. Z badań powierzchniowych na terenie miasta Sandomierza. *Wiadomości Archeologiczne* 23/1, 92-96.
- Gąssowska E. 1964. Wczesnośredniowieczne szachy z Sandomierza. *Archeologia Polski* 9, 148-169.
- Gąssowska E. 1970. Badania wykopaliskowe w Sandomierzu w latach 1958-1968. *Sprawozdania Archeologiczne* 22, 209-229.
- Gąssowski J. 1967. Początki Sandomierza w świetle badań archeologicznych (do XIII wieku). (W:) T. Wąsowicz (red.), *Studia Sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*. Łódź, 181-241.
- Gąssowski J. 1968. Ośrodek kultu pogańskiego na Łysej Górze. (W:) K. Strug (red.), *Religia pogańskich Słowian. Sesja naukowa w Kielcach*. Kielce, 47-60.
- Gąssowski J. 1969. Materiały do osadnictwa wczesnośredniowiecznego Sandomierszczyzny. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 6, 303-473.
- Gąssowski J., Manteuffel T., Tomaszewski Z. 1954. Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w okresie od 7 do 30 maja 1953 r. nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym i architekturą romańską w Opatowie (Wstęp). *Przegląd Historyczny* 45, 691-721.
- Gąssowscy E. i J. 1970. *Łysa Góra we wczesnym średniowieczu*. Wrocław.
- Gieysztor A. 1953. Kierownictwo Badań nad początkami Państwa Polskiego w latach 1949-52. *Zapiski Archeologiczne* 2.
- Kowalewska-Marszałek H. 1993. *Wzgórze Żmigród*. (W:) S. Tabaczyński (red.), *Sandomierz: badania 1969-1973*, I, Warszawa, 323-361.
- Kowalczyk E. 1993. Żmigród w świetle badań historycznych i językowych. (W:) S. Tabaczyński (red.), *Sandomierz: badania 1969-1973*, I, Warszawa, 80-89.
- Kuczyński J., Pyzik Z.W. 1968. Ośrodek kultu pogańskiego na Górze Grodowej w Tumlinie pow. Kielce. (W:) K. Strug (red.), *Religia pogańskich Słowian. Sesja naukowa w Kielcach*. Kielce, 61-67.
- Rysiewscy T. i H. 1991 [1992]. Kompleks sepulkralno-osadniczy na Wzgórzu Świętojakubskim w Sandomierzu: próba reinterpretacji materiałów. *Archeologia Polski* 36/1-2, 193-234.
- Tabaczyński S. 2000. Tetrakonchos z emporą zachodnią na krawędzi skarpy wiślanej w Zawichoście. (W:) A. Buko, Z. Świechowski (red.), *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*. Warszawa, 191-198.
- Wysocki J. 2013. Wyniki badań archeologicznych na stanowisku nr 1 „Żmigród” w Opatowie w 2011 i 2012 r. (W:) R. Kubicki (red.), *Studia nad rozwojem miasta Opatowa i powiatu opatowskiego*. Kielce-Opatów, 36-37.
- Żaki A. 1974. *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*. Wrocław.

MILLENNIAL STUDIES CARRIED OUT BY THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
AND ETHNOLOGY OF THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES
IN SANDOMIERZ AND THE SANDOMIERZ REGION

SUMMARY

After the Second World War there appeared good prospects for the development of Early Medieval archaeology in Poland. A milestone was the approaching 1000th anniversary of the beginning of the Polish state. The scope of the program launched in 1946 was impressive: at the same time several dozen archaeological sites of the Early Middle Ages were excavated.

Sandomierz – an early urban centre together with Cracow and Wrocław – is called by Gallus Anonymous a *sedes regni principalis*. It is one of the main state centers, which raises the question why two towns of such high standing existed in the same region at the very outset of the state. The excavations conducted since the 1950s have not confirmed the hypothesis of the Bohemian (or even Great Moravian, as some believed) origin of that center. But at the same time remains of early medieval architecture and fortifications going back to the beginnings of the Polish State were found.

An important place on the map of this research found Holy Cross region. This was due to the fact that here there are both places of ancient cults and early urban centers tradition dating back to the beginnings of statehood. The Łysa Góra complex (Holy Cross Mountains) preserves a bank of stones – the remains of a rampart running around and just below the summit. According to the researchers and results of archaeological excavations, preserved structures and their context represent a pagan cult center functioning from the 9th till probably the 11th–12th century.

In the case of two other early urban centres in the Holy Cross region – Zawichost and Opatów – the research program was limited, hence they are not sufficiently recognized by archaeological prospections.

The Millennium program carried out in Sandomierz region has become a powerful stimulus to continue in the following years. Thus research process initiated after World War II is ongoing and continues to this day.

Adres Autora:

Prof. dr hab. Andrzej Buko
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Al. Solidarności 105
00-140 Warszawa
e-mail: abuko@uw.edu.pl